

Elrejtésbeszéd

Én-elbeszélők a prosopopoiia rejtekében

„...az elmúlás nem a halál által következik be, a halál csak véget vet ennek az elmúlástörténetnek.”

(Juhász Erzsébet: Úttalan utaim)

A Juhász Erzsébet *Fényben fénybe, sötétben sötétbe* című kötetében található rövidprózák közös jellemzőjének mondható, hogy hiányzanak belőlük a drámai események, szereplők élettere nyomasztóan szűk, bensőséges kapcsolatok híján való, egyáltalán: másokkal alig érintkeznek, a Másik mindig inkább csak a láthatáron, elérhetetlenül vagy megszólíthatatlanul, de semmiképp sem mint (lehetséges) társ tűnik fel. „Nem történik az égvilágon semmi”, de a szereplőknek éppen ez az élettörténetük, ennél fogva folyton ellentmondás feszül a megnyilatkozásuk pusztá ténye és az elbeszélte ténytudás között: „az én valóságos életsoromról az égvilágon semmit sem lehet mondani.” mondja például az *És végül napjaim karcsú, tiszta szeletei* én-elbeszélője (61. o.). A szövegszerveződés annyiban mégis reflektálja az elbeszélte életsivárságot, hogy mikor az én-elbeszélők kísérletet tesznek életviszonyaik leírására és úgy mond eseménytelen életük mikroeseményeinek elbeszélésére, a narratívát semmiféle cselekményesség nem bonyolítja, csakis reflexióik adnak kohéziót szövegelésüknek (eltekintve a befogadói ráirányultságtól). Ám az *És végül napjaim...* én-elbeszélője reflexióiban is leginkább valaminek a tagadása által határozódik meg: „teljesen nyílt vagyok, semmi titkom, soha az életben eszembe nem jutott, hogy különböznék másoktól” (61. o.), „...alkatilag kizárólag csekély és könnyen elhagyható mellékszerepek vállalására vagyok alkalmas, feltűnni és eltűnni minden komolyabb jelentőség nélkül.” (63. o.), és a többi próza (pl. *Szerelem, Alkonyat, Egyszer-kétszer ananászt is*) én-elbeszélőjéhez hasonlóan magáramaradottságát, „magányra ítéltségét”¹ az emberi

¹ Juhász Erzsébet: Két alapszó között. = *Ex-Symposion*, 1998/21. Nő-Vér

létállapot természetes közegeként fogja fel, sem önsajnálát, sem hiányérzet nem borzolja kedélyét. A *Szerelem* című prózában elbeszélte hallgatások/nem-beszédek az én-elbeszélő perspektívájából még erősen elkülönülnek aszerint, hogy a szereplők miről is hallgatnak éppen, az *Egyszer-kétszer ananászt is* én-elbeszélője azonban már így morfondírozik: „ugyan miről hallgatnék én” (45. o.), míg az *És végül napjaim...* én-elbeszélője esetében már a beszéd a hallgatás helye. A *Fényben fénybe...* kötet prózái egyre tudatosabban kísérleteznek, mígnem rátalálnak arra a formára, amely lehetővé teszi az írásban megnyilatkozó számára a beszéd általi visszavonulást a hallgatólagosba.² A beszédért beszélnek, ezért sohasem problematizálják a megszólalást, a beszéd lehetőségét és a közlés lehetetlenségét, aminek közvetve a 'saját' történet átadhatósága, egy élet elmesélhetősége a tétje. Céljuk a beszéddel inkább a leválás az élettörténetről, kivonódás az elmúlásból: „meg úgy egyáltalán alig várom hogy mindez elmúljon végre” (*Egyszer-kétszer ananászt is*, 45. o.).

Hogy egy írott szöveg elbeszélő én-je életre keljen, „visszatérjen a nyelvbe” (Gadamer), folyamatosan arcot kell nyernie, amely aktussal szembeszegül a retorika dezantropomorfizáló hatása. Amennyiben az én-elbeszélő arcot nyert, az olvasó részint már elfoglalta az elbeszélő én által megszólított pozíciót, miközben az én-elbeszélő retorikai énként is funkcionál, akárcsak egy auktoriális elbeszélő, s a narráció (Genette) dominanciájának köszönhetően az elbeszélés aktusát is prezentálja. Juhász Erzsébet prózái esetében az elbeszélő én által megszólított/kijelölt pozícióba való behelyezkedést mindenkor megszakítja és/vagy összezilálja a szöveg szembeötlő szerkesztettsége.

Egyik lehetséges célunk: dialógusra készíteni a szöveget, egyszersmind alakzatként szólítani meg a grammatikai Ént, és kísérletképpen nyomon követni: vajon váltakozik-e az elbeszélői perspektíva az én-elbeszélésen belül? Az elbeszélő és a megélt én vajon csakugyan egzisztenciális kapcsolatban vannak, melyet a megélt én én-deixise („a reflektorfigura”) ural? S ha az én eredendően szituálatlan, mert a történeti megszólaltatás és a szöveg interakciójában jön létre, s nem jelölhető ki egy szereplői én-origo, honnan/hová tart a monológ, és mihez képest határozódik meg a megszólított olvasó pozíciója?

² A két fogalmat itt a következő szövegrészlet nyomán alkalmazom: „A nyelv birtokolja azt a hatalmat, hogy a kifejezett dolgoknak létet (existence) adjon, de lehetetlen, hogy bármilyen az étellel és gondolattal kapcsolatos beszéd vagy kimondás elkezdődjön anélkül – állítja Merleau-Ponty –, hogy a szubjektumban össze ne ütközne a beszélt és a hallgatólagos cogito. A beszélt cogito háttérben mindig ott van a hallgatólagos cogito, amely a maga tapasztalata saját maga által, a maga jelenléte a maga számára. Megelőz minden filozófiát, és kivételes helyzetekben ismeri és ismerteti fel magát (pl. a másik rám szegezett tekintetében).” (Máthé Andrea)

A kortárs recepció³ is felfigyelt rá, hogy Juhász Erzsébet én-elbeszélésben íródott prózáinak alanytárgyai életük átlagossága és eseménytelenség mellett legtöbbször a hallgatást teszik szóvá. Csendes, befelé forduló emberekként írják le magukat, meglehetősen terjedelmesen, és helyenként igen magas fokú nyelvi invenciozitással. A kortársi recepció másik sarkalatos megállapítása szerint az én-elbeszélések alanyainak önmagukról bírt tudása magasabb fokú, mint az önmagukról alkotott kép alapján várható lenne, illetve a szöveg megszerkesztettsége, motivikus kidolgozottsága nemcsak az ábrázolt, de a reflexiók révén közvetített szellemi viszonyrendszert is felülmúló tudatos-ságról tanúskodik.⁴

„Az emlékezés és az önreflexió olyan elbeszélő aktusok, amelyekben sokkal inkább megteremtjük, mintsem felelevenítjük a személyes múltunkat, illetve ezáltal az önmagunkról alkotott elképzeléseinket. Az *Elbeszélésként értett Én* tekintetbe veszi azt, hogy az ember képes értékelésre, módosításra, valamint mozgásra a plurális közösségi és kommunikációs kontextusok között, amikor önmagáról értelemmel bíró elbeszéléseket hoz létre.”⁵ Butler elgondolása némileg oldani látszik a fentebb vázolt, a kortársi kritika által (is) felfedezett ellentmondást, amennyiben az én-elbeszélők önmagukról tett megjegyzéseit egy narratív identitás (Ricoeur) felől éppen létrejövő identitásként olvassa. De vajon mi célból olvashatja az elbeszélés alanya önnönmagát, mint az elbeszélés tárgyát *kevesebbként* (kevésbé tudatos, figyelmes, fogékony stb. emberi lényként), mint amiképp elbeszélőként az elbeszélés módozataiból előrajzolódik? Hiszen „[a] szöveg referense [...] nemcsak az, *amiről* a szöveg beszél, hanem az is, amit a beszéd instanciái valósítanak meg és támasztanak alá, beleírva a szövegbe mint annak alakzatai, ami révén kimondásra kerül, vagyis mint az olvasásnak – a szöveg »szerinti« – alakzatai.” (Menke), azaz bár az én-elbeszélő „kvázi-önéletrajzi formájában [...] egészen konkrétan egy »testtel rendelkező én«, azaz testisége egzisztenciájának része, és ezt megélő énként az olvasóval közli is” (Franz K. Stanzel)⁶, mindazonáltal a szöveg akkor is egy diskurzíván létrehozott szubjektumból ered, amely szubjektum koherenciáját poétikai eszközök tartják fenn (és bontják le, erről később). „Az ilyen testtel felruházott – tehát szükségszerűen antropomorfizált – én, amely

³ Vö. Bányai János, Thomka Beáta és Utasi Csaba kritikái.

⁴ Vö. Utasi Csaba: Variációk a boldog létidegenség témájára. = *Vonulni ha illőn*. Forum, Újvidék, 1982

⁵ „Remembrance and self-reflection are narrative acts in which we create, rather than simply retrieve, our personal pasts and hence our conceptions of who we are. *Self as Narrative* considers the human capacity to evaluate, modify, and move between a plurality of communal and communicative contexts in the creation of meaningful narratives of selfhood.” Judith Butler: *The Psychic Life of Power: Theories in Subjection*. Stanford University Press, California, 1997 (saját fordításom).

⁶ Idézi Kelemen Pál.

leírható én-deixissel, lokalizálható én-origóval rendelkezik, és amelyre vonatkozva az elbeszélte események értelmet nyernek, determinálja az elbeszélő aktust.” (Kelemen Pál) S úgy tűnik, még inkább az olvasási aktust, amelynek elváráshorizontjait az én-elbeszélés retorikailag olvasott grammatikája előzetesen rögzíti. A kortársi recepció erőteljesebben kritikus megállapításaiból egyrészt olyan olvasói alapállás rajzolódik elénk, amely azt implicálja, hogy az ábrázolt és a reflexiók révén közvetített szellemi viszonyrendszer magasabb referenciaértékkel bír, mint a szöveg megszerkesztettsége, motivikus kidolgozottsága, azaz az *énoncé* többet elárul a monológok én-elbeszélő alanytárgyáról, mint az *énonciation* (Benveniste); másrészt elénktáru egy olyan, egzisztencialista értelemben felfogott szubjektum *kiolvasásának* vágya, amelyet tettei határoznak meg, híven az egzisztencialista elmélet mind az egyént, mind cselekedeteit diskurzus előtti struktúráknak tekintő felfogásához.

A kortárs recepció által is kiemelten fontosnak mondott *És végül napjaim karcsú, tiszta szeletei* című, cikluscímadó szöveg azonban másféleképpen modellálja az én-elbeszélőként jelölt instanciát: „Az eszméletlenül pihenő mama mellett ebben a könnyű csöndben meleg bizalom árad el bennem minden és mindenki iránt.” (*És végül napjaim...* 67. o.) A mama létformája mint ideális megvalósulása a léttől való eloldódásnak, könnyű billegés lét és nemlét határán, kiszolgáltatottság az idegek önkényének, leszakadás a test nyűgeiről és korlátairól. Beszélni is csak akkor beszél, az alkonyzónában, a fény kihunyás előtti utolsó lobbanásaikor, mikor szavai úgy csapongnak egymást (meg) nem ismerve, ahogyan az öregasszony utolsó lélekrezdülései a teljes kioltódás horizontján olykor még önkényesen és véletlenszerűen rányitják a külvilágra elméjét. Amikor a sötétség beálltakor elállnak a szavak, a szöveg a sötét-csend[-halál] metonimikus rendje mentén szerveződik tovább: „telítődöm lassan reménységgel, hogy a halál hamarosan renddé és értelemmé szervezi ennek az öregasszonynak az életét” – a halál lezárja, tehát elmesélhetővé teszi az élettörténetet, kijelöli az élettörténet beláthatóságának talppontját⁷, és „akkor talán kezembe vehetem végre és lassan szemezgetve jóízű történeteket mesélhetek erről az egészről”. Vajon ki? És mikor? Lévén ez egy elbeszélésen belüli elbeszélés, melynek narratívája valamelyest ugyan a közönség (a munkatársak) elvárásaihoz idomulva, de hangsúlyozottan ’kitaláltan’ szerveződik, felmerülhet a kérdés: vajon mi készíti én-elbeszélőnket arra, hogy ennek az általa kreált fikciónak a terében mintegy a véletleneknek kiszolgáltatva várja a mama halálát? Miféle elbeszélés-szemlélet olvasható ki ebből, hogyan olvassa magát ez az elbeszélés? A szövegszerveződés mintha leginkább azt a válaszlehetőséget támogatná, hogy a fikció beszippantotta és magába oldotta létrehozóját, rákényszerítve saját (belső) szabályait, azaz

törvényerőre emelte önmagát. Ennek (bel)terében pedig a mama végét váró én-elbeszélő sem azonos azzal az E/1-lyel, aki őt elbeszéli, miáltal a történetmesélés vágya és az 'első' én-elbeszélő történet-iszonya sem ellentételeződik. Viszont mégiscsak ezzel tereli el figyelmünket önmagáról és rá önmagára, ugyanis „...a hang-kölcsönzés mindkét változatát érinti, azt, amely a szövegben megy végbe mint a 'megszólított' beszédre-készítése és ezáltal a szövegnek az inszcenizált beszédre-készítése, amelyben olvashatósága adott.” (Menke)

Váltakozhat-e az elbeszélői perspektíva az én-elbeszélésen belül? Az *És végül napjaim...* tanulsága szerint igen. Az elbeszélő és a megélt én vajon mindenkor egzisztenciális kapcsolatban vannak, melyet a megélt én én-deixise („a reflektorfigura”) ural? A fentiek nyomán a válasz: nem. Ám ha nem jelölhető ki egy szereplői én-origo, honnan/hová tart a *monológ*? Hiszen az én-elbeszélés, melynek teremtődésében a szöveg „aktusként szituálja magát” (Genette), valamint az az én-elbeszélői perspektíva, amely Juhász Erzsébet szövegeiben körvonalazódik, leginkább a belső monológhoz hasonlítható. Többek között Bahtyin is állítja, hogy minden monológ dialógusszerűen szerveződik, amennyiben a megnyilatkozó szubjektum mindenkor az aktuálisan, de nem feltétlenül szituatívan lehetséges válaszreakciókat prognosztizálva fogalmaz. Az *És végül napjaim...* én-elbeszélője is birtokában van ennek a tudásnak, amikor arra kényszerül, hogy önmagáról történeteket, önmagának életet találjon ki: „Ahogy észrevettem, mindenki elvárja, hogy nekem is legyen feleségem és egy-két gyerekem.” (*És végül napjaim...* 62. o.)

Ha olvasom ezeket a monológokat, figyelmet szánok rájuk, figyelemmel fordulok a hang forrása felé. Egy kölcsönzött hang forrása felé, egy hallucinatorikus hang irányába, amely 'általam' szólal meg, amelynek 'én', a befogadó adok hangot, arcot, kényszerűen engedelmeskedve a szöveg hívásának, hogy ezáltal létrejöjjön/érvénybe lépjen/teret nyerjen a prosopopoiia alakzata. „A *prosopopoiia* az *arc katarézise*.” (Menke), azaz a hiány helyébe lép, arccal ott, ahol a(z arc) hiány(a) volt, hanggal ott, ahol némaság volt, a még megszólíthatatlan, olvasatlan szövegben. Miközben az én-elbeszélő lehetséges pozícióit igyekszem feltárni, és ezzel szemantikai mozgása terét behatárolni, megfedlekzem róla, hogy én adok hangot e beszélőnek, én adok arcot e hangnak. A szöveg számít rám: ha nem olvasom, néma, ha olvasom, általam hangot nyer. De amint (tovább)olvasom, elfedődik/elfelejtődik ez a hang-adás, ez az arc-kölcsönzés, ez a prosopopoiia, és a katarézis trópusa, más néven abusio, azaz 'rácsavarás', így „[a]z arc-odaítélés és a jelentésképzés önkényességét jelöli.” (Menke)

Ha olvasok, a hang odakölcsonöztetett, viszont a hang-váltás (modulálódás, lecserélődés) részét képezheti az olvasási folyamatnak. Az én-elbeszélés viszont mintha ettől a szűkös játéktértől is megfosztana: a biztosan kijelöltnek tetsző hang-forrás illúziójával terheli amúgy is erőteljes hallucinációmát. Annak illúziójával, hogy az én-elbeszélés folytonos, töretlen, egyvégében egyirányú, egy figurához kötött szemléletet kódol, s mindig ugyanaz az 'én' mondja: 'én'. Ami felől természetesen lehetetlen meggyőződünk. Viszont azt a gyanúkat, hogy ezek a monológok ráhagyatkoznak egy hagyományos értelemben vett, strukturalista alapozású narratológiai olvasási gyakorlatra, megerősíteni látszanak egyebek mellett a gyakori, sokszor bekezdésnyi szövegismétlődések. Ezek a nietzschei archetípusú (Deleuze) ismétlődés-alakzatok, amelyek mintha a narratíva lineáris és homogén időszemléletét hangsúlyozandó bukkannának fel a szövegben, újabb (paranoid) bizonyítékokkal táplálják azt a megérzésünket, hogy ezek a szövegek már-már gyanús készségességgel tárulkoznak fel az olvasó-értelmező előtt. Hiszen ha az elemzés komplett eszköztárát bevetve vizsgálódik ezen a már-már szövegsűrű prózatelevényen, minél több konstruktív értelmező eljárást működtet, általuk annál nagyszámúbb értelmezés-lehetőségre, lehetséges értelmezési csapásra bukkan, amelyek mentén egyre sűrűbb és széttartóbb jelentésszövevény burjánzik, s rejtje el az arc hiányát. Eltűnik, elrejtetik az „a feszültség, amelynek a 'halott' figuráról és annak életre keltéséről szóló »elbeszélésekben« el kell tűnnie, a »fenomenalizálás« nyugtalanító alapja/mélye.” (Menke)

Feloldhatjuk vajon azt a feszültséget, amely a „...készséggel lemondok bármikor a hallgatás adta kiváltságról, s vállalom a beszéd banális kalandját, de még a kísértésbe esésre sem nyílik soha alkalom.” (*És végül napjaim...* 60. o.)-szerű megnyilatkozások paradoxijából táplálkozik?⁸ Igen, amennyiben az én-elbeszélők megnyilatkozásait írott formájú megnyilatkozásként, azaz írásként, és nem beszédként értjük. Az írás és a hallgatás ugyanis nem zárják ki egymást. Vajon mégis miért olvasták rendre (lejegyzett) beszédként ezeket a szövegeket? Valóban, mi szól amellet, hogy ez írás (az mellet, hogy írás)? Amennyiben írás, miként értelmezhető fokozott beszédszerűsége (a központosítás hiánya, az élőnyelvi fordulatok, a mondatszerkesztés érzéketlen hiányosságai, a lélegzetvételhez időzített mondatszakadások)? Egy lehetségesként felmerülő értelmezés egyszersmind újabb érv amellet, hogy ezek a szövegek kalkulálnak a befogadói reflexekkel. A kötet szövegeinek a kritikusok által is hangoztatott beszélt nyelvszerűsége avagy beszédszerűsége

⁸ Egy szép pl. „Ne feledjük: J. E. »hősei« hallgatni szeretnek a legjobban, csak elvétve vállalkoznak a »beszéd banális kalandjára«, [...] – ám a jugoszláviai magyar olvasók kedvéért mégis rászánják magukat a számukra nyilván megerősítő és »boldogtalan« vallomástevéésre.” (Utasi Csaba)

ugyanis szintén elfedi a csakis az írás által érvényesülhető prosopopoiát. A prózák fokozott beszédszerűsége csak tovább árnyalja e bonyolultan sokrétű szövedéket, mígnem olyan sűrű lesz a dzsungel, hogy már egyáltalán nem látszik a trópus.

„Teljes eltűnésemnek ez az egyre lombosodó reménye éltet, s utolsó éveim várása, amelyek végre méltóképp véget vetnek mindennek. [...] Fájdalmaim és önkívületeim egyre élénkülő hullámozása tökéletesen kitölt, és nem marad kívül semmi, az égvilágon semmi.” (*És végül napjaim...* 74. o.) Az elmúlástörténet végső akkordjai a testéi, míg a diszfiguráció kontrolljának illuzórikus beteljesülése maga az írott szöveg, amely egyszerre és végérvényesen nyújt menedéket felszívódni vágyóként konstruálódó én-elbeszélőnknek, aki erővel homogenizálná azt a folyton érkező tapasztalatot, melyben „[a]z önmagaságom kizárólag olyan mozzanatokból áll, amelyek az időnek kiszolgáltatottak és nem önazonosak.” (Hárs Endre) Egyébként ezért nem jöhet számításba (és nem kerül szóba) én-elbeszélőnk esetében az öngyilkosság mint a halál siettetésének lehetősége: az öngyilkosság egyszerre vetne véget a test és a lélek létének, míg a test szívósságától függő hosszúságú lelki-szellemi bomlásfolyamat az én még evilágbeli szétszóródásával kecsegtet.

Hogyan is szívódhatna valaki fel teljesebben, szebben, mint egy szövegben? A prosopopoiia az én-elbeszélő narratív identitását létrejövésében számolja fel. Soraim visszaolvasásakor 'közém' és 'szövegem' közé ékelődik az az arc, amelyet a 'szövegem' feltartóztathatatlanul elkölsönöz, hogy eltakarja a mindenkori befogadó elől, hogy onnan hiányzik az/egy arc(om). Így felfogva a szövegben mindig van hely a „bújdosásra” (*És végül napjaim...*), próteuszi alakváltásokra, bensőségesen felnyíló vagy nyersen hasadó regiszterek megszólaltatására; nem kell „diszelegni” (uo.) és lehet hazudni, és akár igazat mondani is... Hiszen „... a (hallucinatorikussá váló) hang fikciójaként a prosopopoiia arról beszél, ami a száj és a hang által – amit adni kényszerülünk – történő beszélővé alakítás hatása révén felismerhetetlenné válik benne: a halálról, az arcnélküli távollévségéről.” (Menke)

Azonban az arc-kölsönzés alakzata révén adódó arcnélküliség *ajándéka* már előbből ismerősünk lehet: „Tulajdonképpen csupa lehetőség ennek a [z ágyhoz kötött, demens] öregasszonynak az egész, megbetegedésétől számítható élete, és ő tisztában is van vele. [...] mozdulatlanságának kemény rétege alatt minden pillanatban mozdulatok végtelen sokasága indulhat útjára a képzelet sajátságos terében és idejében, ahol a mama esetében már sohasem képződik ellenállás.” (*És végül napjaim...* 65. o.) A mamának a betegség miatti fizikai és mentális leépülés kölsönzött arcot, amely maszkként merevült vén vonásaira. Eme külszíni formák a szemlélőkkel (befogadókkal) elfeled-

tetik az arc hiányát, azaz az arc halálát, ekképp a halál rejtőzésének helyén, a felejtésben immár végtelen számú arc ragyoghat fel.

Az én-megírásban mint én-eltörlésben⁹ felszabaduló intenzív gyönyör pedig helyenként átüti a kötetbéli én-elbeszélések sűrű-lapos p(r)ózát: „Érzem, ahogyan lassan megnyílok világom vak csöndje, holt mozdulatlansága előtt. Pontosan délben [...] a mulandóság bizonyosságának mély boldogságában, pontosan délben egy pillanatra kilobban szememből a világ.” (*Arapály*, 78. o.) A prosopopoiia alakzatába rejtőzött leplező, én-elbeszélőként jelölt instanciának odakölcsonzött hang továbbra is beszél, kitalált hallgatóságot teremtve fiktív párbeszédbe bonyolódik, és a befogadó képtelen eléggé távol tartani magát ettől a retorikailag kijelölt olvasói pozíciótól. Mert a hangkölcsonzás csakis úgy kijátszható, ha nem olvasok, ami lehetetlen. A szöveg számol velem.

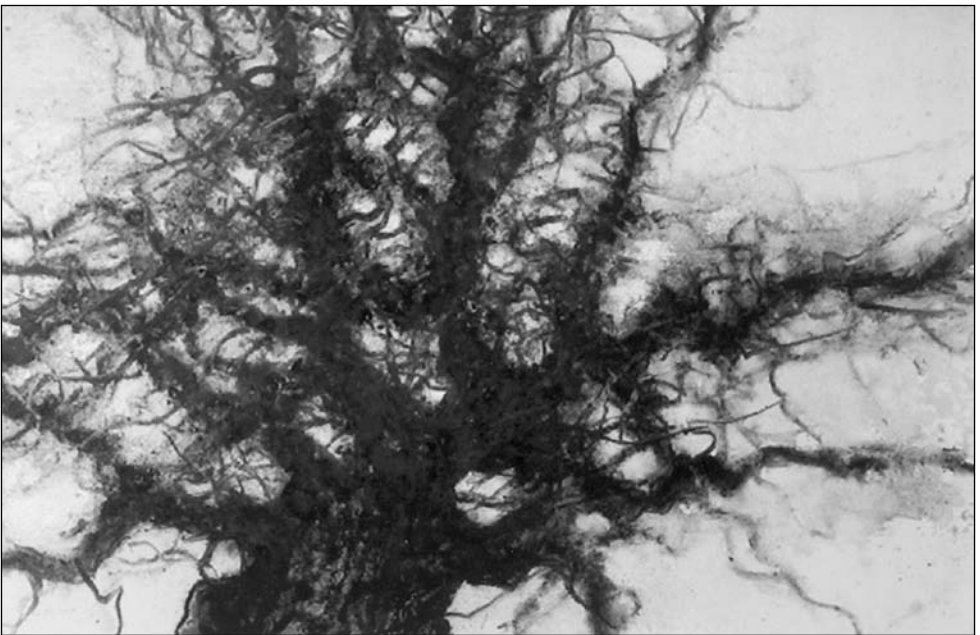
KIADÁS

Juhász Erzsébet: *Fényben fénybe, sötétben sötétbe*. Symposion (az impresszumban Symposium) könyvek 48. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1975

IRODALOM

- Foucault, M.: Mi a szerző? = *Nyelv a végtelenhez*. Latin Betűk, Debrecen, 2000
- Foucault, M.: Megírni önmagunkat. ibid.
- Hárs Endre: Fikció = Önéletrajz (Filozófiai antropológiai vázlat *vagy* fiction science). = *Jelenkor*, 2000. január
- Iser, W.: A fikcionálás aktusai. = *Az irodalom elméletei IV*. Jelenkor Kiadó, Pécs, 1997
- Kelemen Pál: Útban a monológhoz? Elbeszélés és metafora Thomas Bernhardtál. = *Az elbeszélés módozatai*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003
- Lévinas, Emmanuel: *Teljesség és végtelen*. Jelenkor Kiadó, Pécs, 1999
- Máthé Andrea: Csendes befogadás. = *Pannonhalmi Szemle*, 2000. 4.
- Menke, Bettine: Ki beszél? A beszélő arc alakzata a retorika történetében. = *Figurák*. Gondolat Kiadó–Pompeji, Budapest–Szeged, 2004

⁹ Paul de Manra gondolva (sajnos a dolgozat megírása idején a megidézett tanulmány – Autobiography as De-Facement – semmilyen formában sem állt rendelkezésemre).

Török István: Fák VIII. (2003)

